

Maciej Szymczyk^{1,2}, Mariusz Sołtysik*³

¹ MUZEUM PAPIERNICTWA W DUSZNIKACH-ZDROJU

² WYŻSZA SZKOŁA HANDLOWA WE WROCŁAWIU

³ AKADEMIA WYCHOWANIA FIZYCZNEGO WE WROCŁAWIU

ROLA MUZEÓW W TURYSTYCE NA PRZYKŁADZIE MUZEUM PAPIERNICTWA W DUSZNIKACH-ZDROJU

Abstract

The role of museums in tourism on the example of the Duszniki-Zdrój
Museum of Papermaking

The paper presents issues concerning the operation and activities of museums in Poland, in the context of their importance with regard to the scope and trends of tourism development at both regional and local levels. The authors focus on organizational, legal, and economical aspects of the Polish museums, especially in the years of 2007–2013. The period created a number of favourable opportunities for many sectors such as culture, tourism, sport, allowing for their development, stabilization, or even 'social expansion'. The Duszniki-Zdrój Museum of Papermaking presents an example for the use of these opportunities, and at the same time of modern solutions for exhibition, education, and pedagogy. The article describes, among others, the structure and conditions of the Duszniki Museum, which could be a perfect reflection on the current trends for most museum objects in Poland. These include the current traditionalism of museums, supported by activities of interactive, virtual, and practical character, which lead to a dominant status of the tourist product on the local, regional, and state level.

Key words: cultural tourism, museums, visitors, dynamics, tourist product

Słowa kluczowe: turystyka kulturowa, muzea, zwiedzający, dynamika, produkt turystyczny

WPROWADZENIE

Turystyka kulturowa, w tym również wszelkiego rodzaju jej przejawy, zaliczane są niezmiennie do elementarnych form ruchu turystycznego, zarówno w kontekście przyjazdowym, jak i wyjazdowym. Z całą pewnością można przyjąć, że współczesne kategorie migracji turystycznych są w większości przypadków związane z odwiedzinami, zwiedzaniem lub nawet specjalistycznym analizowaniem środowisk odwiedzanych, stanowiących zazwyczaj ich priorytetowe lub równorzędne cele – w kontekście wypoczynkowym, przyrodniczym, kulturowym czy specjalistycznym. Kategorie te nawiązują zatem do podstawowych form turystyki, które są obecnie wskazywane jako wiodące (I stopnia) w większości opracowań naukowych i dydaktycznych dotyczących klasy-

fikacji form, rodzajów lub kategorii turystyki (Kurek 2007, Gaworecki 2010, Wyrzykowski i Marak 2010).

Do form ruchu turystycznego ważnych i zdobywających współcześnie coraz większe uznanie w opinii turystów, tak często wskazywanych dotychczas jako „formy niszowe”, należy zaliczyć turystykę kulturową wraz z wszystkimi jej kategoriami strukturalnymi. Należą do nich m.in. migracje turystyczne do obiektów kultury materialnej (historycznych i współczesnych), miejscowości i miejsc pielgrzymkowych, bitewnych i martyrologicznych, muzeów, zbiorów i skansenów, a także imprezy i wydarzenia kulturalne itp. (Liszewski 2003, Wyrzykowski 2004, Krucek 2010).

Ponowne i wzrastające w ostatnich latach w Polsce zainteresowanie turystów ogólnie ujmowanymi jako tzw. atrakcje turystyczne obiektami i przedsięwzięciami kulturowymi oraz kulturalnymi, w tym w szczególności muzeami, skansenami czy wydarzeniami his-

* Autor korespondencyjny

torycznymi itp., pozostaje następstwem dwój- jakiego rodzaju przyczyn:

- wzrastających możliwości ich finansowania, zarówno ze środków własnych jednostek publicznych, jak i ze źródeł zewnętrznych – podmiotów gospodarczych i systemowych lub strukturalnych funduszy krajowych i europejskich;

- coraz większej świadomości podmiotów zarządzających kreowaniem innowacyjnej oraz konkurencyjnej oferty.

Konsekwencją tak prowadzonej polityki krajowych podmiotów proturystycznych, realizujących działalność w zakresie kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w tym muzeów, można określić za pomocą kilku zasadniczych tendencji stanowiących ich obecny i prawdopodobnie przyszły wyróżnik. Zalicza się do nich (Stefanik i Kamel 2013):

- przejście od orientacji na obiekty muzealne do orientacji na społeczeństwo;
- zmianę orientacji muzeów na placówki o orientacji ideowej;
- poszerzanie się pojęcia obiektu muzealnego – gromadzenie zbiorów nowego typu;
- nowe sposoby prezentowania obiektów.

Ukierunkowanie i zasięg realizacji zadań statutowych przez obiekty muzealne w Polsce uwarunkowane są elementarnymi przesłankami merytorycznymi i organizacyjnymi, wskazanymi przez akty normatywne (Ustawa o muzeach... 1996). W kontekście wytycznych ustawowych możliwe jest tworzenie muzeów, jak też prowadzenie działalności kulturowej w dużym stopniu nastawionej na recepcję ruchu turystycznego, przez instytucje i podmioty publiczne, społeczne oraz prywatne. Według wytycznych ustawy muzea mogą być tworzone przez:

- ministrów i kierowników urzędów centralnych,
- jednostki samorządu terytorialnego,
- osoby fizyczne,
- osoby prawne lub jednostki organizacyjne nieposiadające osobowości prawnej.

Przyczyniło się to w ostatnich latach (jak wynika z obserwacji i doświadczenia w działalności społeczno-publicznej autorów opracowania) do utworzenia i przystosowania warunków do zdecydowanego zróżnicowania dynamiki (wzrostu) wielkości ruchu turystycznego na obszarach dysponujących

obiektami o istotnym znaczeniu kulturowym, w tym zwłaszcza obiektami muzealnymi.

Celem i głównymi zadaniami opracowania było określenie współczesnych tendencji w funkcjonowaniu obiektów muzealnych w Polsce w kontekście ich oddziaływań na wielkość i kierunki rozwoju ruchu turystycznego. W szczególności skoncentrowano się na działalności Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju, które stanowi przykład ośrodka turystyki przyjazdowej (kulturowej) o znaczeniu regionalnym cechującego się w ostatnich latach stabilnym poziomem skali odwiedzin turystycznych. Ponadto istotnym celem artykułu było przedstawienie perspektyw rozwoju „turystyki muzealnej” jako znaczącego segmentu dla przyszłości turystyki w regionie Dolnego Śląska oraz wskazanie możliwości jej rozwoju, zwłaszcza na podstawie wspólnych działań podmiotów publicznych, społecznych i prywatnych.

WYBRANE ASPEKTY FUNKCJONOWANIA MUZEÓW W POLSCE

Intensyfikacja kooperacji podmiotów o charakterze międzysektorowym doprowadziła do zwiększenia liczby obiektów muzealnych w Polsce oraz do rozwoju i zróżnicowania ich kierunków (kulturalnych, edukacyjnych, turystycznych itp.) oraz form (tradycyjnych, interaktywnych, wirtualnych itp.) prowadzonej działalności, zarówno podstawowej, jak i towarzyszącej. Takie i inne przykłady inicjatyw partnerskich, kooperacyjnych powodują wzrost zainteresowania tradycyjnym, a co za tym idzie, racjonalnym dla określonego obszaru (regionu, środowiska) produktem turystycznym i wspierają jego kształtowanie.

Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów (NIMOZ) szacuje, że w Polsce prowadzi działalność 519 instytucji muzealnych. Część z nich posiada oddziały, w związku z czym według NIMOZ łącznie działa w Polsce 818 placówek muzealnych (Wykaz muzeów... 2014). Nieco inne dane podaje Główny Urząd Statystyczny, według którego w 2013 r. prowadziły w Polsce działalność 822 muzea, a zwiedziło je ponad 29 mln osób (GUS 2014a), co w przeliczeniu

Tab. 1. Struktura regionalna muzeów w Polsce oraz liczba zwiedzających w 2013 r.

Nazwa jednostki terytorialnej	Liczba muzeów (wraz z oddziałami)	Liczba osób zwiedzających
Polska	822	29 043 812
Woj. mazowieckie	119	8 749 135
Woj. małopolskie	119	7 676 139
Woj. wielkopolskie	88	1 050 635
Woj. pomorskie	65	1 841 806
Woj. dolnośląskie	62	2 134 513
Woj. śląskie	57	1 203 632
Woj. łódzkie	47	906 415
Woj. podkarpackie	47	1 052 350
Woj. lubelskie	44	1 013 746
Woj. kujawsko-pomorskie	29	822 362
Woj. warmińsko-mazurskie	29	673 214
Woj. świętokrzyskie	28	639 670
Woj. zachodniopomorskie	28	455 982
Woj. podlaskie	27	418 773
Woj. lubuskie	17	208 877
Woj. opolskie	16	196 563

źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS (2014b)

na jedną placówkę daje frekwencję na poziomie 35 333 zwiedzających (tab. 1). Warto zauważyć, że w porównaniu z rokiem 2000 liczba muzeów wzrosła; 12 lat wcześniej było ich 632, a liczba zwiedzających sięgnęła wówczas 16 612 tys., co w przeliczeniu na jedną placówkę dawało 26 249 osób (Rocznik statystyczny... 2000, 2012).

Aktualne informacje o wielkości funkcjonujących muzeów w Polsce, ich rozkładzie regionalnym oraz liczbie osób zwiedzających pozwalają postawić twierdzenie, że polskie muzea odgrywają coraz większą rolę nie tylko w dziedzinie kultury, ale również turystyki. W większości regionów w Polsce zauważalny jest w latach 2007–2013 przyrost liczby muzeów oraz osób je zwiedzających, najprawdopodobniej związany z występowaniem w tym okresie zwiększonych możliwości organizacyjnych i finansowych ze strony gestorów obiektów kulturowych, w tym muzealnych, w postaci intensyfikacji procesu reorganizacyjnego i własnościowego, zwiększenia wsparcia samorządowego i zdecydowanego wzrostu poziomu wsparcia finansowego ze środków zewnętrznych (unijnych).

Odnutowywany w latach 2007–2013 stan liczby muzeów w Polsce oraz liczby osób je zwiedzających wskazuje na istotną dynamikę

zmian obu zjawisk. W przypadku liczby odnotowanych w 2013 r. obiektów muzealnych – w stosunku do roku 2007 (bazowego) – w większości województw (14) nastąpił ich przyrost, korespondujący z wielkością wzrostu krajowego (kształtuje się on na poziomie 14%) lub nawet go przewyższający (34% w województwie podkarpackim). Jedynie w dwóch województwach nastąpił spadek liczby obiektów muzealnych: w województwie śląskim o 5%, w województwie podlaskim o 10% (tab. 2).

Informacje na temat liczby zwiedzających obiekty muzealne w latach 2007–2013 wykazują zdecydowaną dominację województw: małopolskiego i mazowieckiego. Pozostaje to w ścisłej korelacji z liczbą muzeów funkcjonujących w poszczególnych regionach Polski – w tym zakresie również oba wymienione województwa zdecydowanie się wyróżniają. O ile jednak w przypadku liczby obiektów muzealnych można powiedzieć o tzw. sytuacji zastanej, wynikającej najczęściej z dotychczasowej (wieloletniej) gospodarki muzealnej w Polsce, o tyle wskaźniki poziomu zwiedzających i średniego rocznego przyrostu ich liczby mogą świadczyć o dynamicznym wzroście zainteresowania wystawiennictwem oraz przedsięwzięciami

Tab. 2. Struktura regionalna i dynamika zmian liczby muzeów w Polsce w latach 2007–2013

Nazwa jednostki terytorialnej	Liczba funkcjonujących muzeów							Dynamika zmian liczby muzeów
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Polska	720	743	774	782	777	768	822	1,14
Woj. podkarpackie	35	36	40	44	41	43	47	1,34
Woj. pomorskie	51	57	59	57	59	59	65	1,27
Woj. dolnośląskie	49	60	58	58	55	58	62	1,27
Woj. warmińsko-mazurskie	23	23	25	27	23	27	29	1,26
Woj. opolskie	13	13	13	13	14	14	16	1,23
Woj. lubuskie	14	15	15	15	16	16	17	1,21
Woj. świętokrzyskie	24	27	24	24	24	24	28	1,17
Woj. zachodniopomorskie	24	22	25	27	25	24	28	1,17
Woj. mazowieckie	104	102	113	115	116	115	119	1,14
Woj. małopolskie	106	108	111	115	112	108	119	1,12
Woj. łódzkie	42	41	46	46	48	45	47	1,12
Woj. wielkopolskie	79	85	86	86	86	83	88	1,11
Woj. kujawsko-pomorskie	26	27	29	29	28	27	29	1,11
Woj. lubelskie	40	38	46	45	46	43	44	1,10
Woj. śląskie	60	60	60	55	57	56	57	0,95
Woj. podlaskie	30	29	24	26	27	26	27	0,90

źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS (2014c)

muzealnymi, w tym również „turystyką muzealną”.

Wyniki przeprowadzonych analiz danych pierwotnych (tab. 3) wskazują na znacząco różne usytuowanie poszczególnych województw w rankingu w ujęciu liczby muzeów i liczby odwiedzających, wyrażone wielkością dynamiki zmian poziomu obu zjawisk w latach 2007–2013.

Coraz większą rolę odgrywają w muzeach atrakcyjne ekspozycje, mające na celu przyciągnięcie jak największej liczby zwiedzających, którzy wykupując bilety, wywierają wpływ na budowę budżetów placówek muzealnych. Ruch turystyczny odgrywa zatem coraz większą rolę wobec muzeów, które przystosowując swą ofertę do potrzeb zwiedzających, coraz częściej pełnią funkcję atrakcji turystycznych. Dotyczy to zarówno istniejących od lat muzeów, które są sztandarowymi obiektami na trasach większości grup turystycznych odwiedzających nasz kraj (m.in. zamki w Warszawie, na Wawelu, w Malborku, muzea narodowe w największych miastach Polski), jak i nowo tworzonych placówek muzealnych, których działalność nastawiona jest na obsługę turystów.

Niekwestionowaną atrakcją jest otwarte w 2004 r. Muzeum Powstania Warszawskiego, które rocznie zwiedza ponad pół miliona osób (Legieć 2014). Wielkim zainteresowaniem turystów z Polski i gości zagranicznych cieszą się również inne nowe placówki, m.in. Muzeum Chopina, Muzeum Historii Żydów Polskich w Warszawie, Sukiennice czy Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie (Sarżyński). Oprócz sztandarowych placówek muzealnych zwiedzający odgrywają coraz większą rolę w przypadku ekonomii setek mniejszych placówek muzealnych, dla których wzrost lub spadek liczby zwiedzających nawet o kilkaset osób może mieć poważne znaczenie.

W celu zwiększenia liczby zwiedzających muzea podejmują wiele działań wzbogacających ofertę. Dotychczasowe ekspozycje stałe w licznych placówkach zmodernizowano, wprowadzając nowoczesne technologie multimedialne. W wielu muzeach powstały nowe wystawy stałe, prezentujące liczne kolekcje, które dotąd przechowywano w magazynach. Od dawna skuteczną metodą zachęcania zwiedzających do ponownego odwiedzenia muzeów jest organizacja wystaw

Tab. 3. Struktura regionalna i dynamika zmian liczby zwiedzających muzea w Polsce w latach 2007–2013

Nazwa jednostki terytorialnej	Liczba zwiedzających		Dynamika zmian poziomu zwiedzających / średni roczny przyrost liczby zwiedzających
	2007	2013	
Polska	20 438 327	29 043 812	1,42 / 0,06
Woj. mazowieckie	3 188 981	8 749 135	2,74 / 0,18
Woj. łódzkie	529 870	906 415	1,71 / 0,09
Woj. dolnośląskie	1 309 040	2 134 513	1,63 / 0,08
Woj. małopolskie	6 012 005	7 676 139	1,28 / 0,04
Woj. opolskie	154 785	196 563	1,27 / 0,04
Woj. podkarpackie	852 713	1 052 350	1,23 / 0,03
Woj. lubuskie	177 987	208 877	1,17 / 0,03
Woj. świętokrzyskie	596 025	639 670	1,07 / 0,01
Woj. lubelskie	960 147	1 013 746	1,06 / 0,01
Woj. zachodniopomorskie	432 724	455 982	1,05 / 0,01
Woj. śląskie	1 166 016	1 203 632	1,03 / 0,00
Woj. kujawsko-pomorskie	815 036	822 362	1,01 / 0,00
Woj. pomorskie	2 049 596	1 841 806	0,90 / -0,02
Woj. podlaskie	489 541	418 773	0,86 / -0,02
Woj. wielkopolskie	1 235 533	1 050 635	0,85 / -0,03
Woj. warmińsko-mazurskie	468 328	673 214	1,44 / 0,06

źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS (2014d)

czasowych. Ostatnie dwie dekady przyniosły znaczący wzrost liczby tego typu specjalnych ekspozycji z około 1700 na początku lat 90. XX w. do ponad 3200 na początku obecnej dekady (Rocznik statystyczny 1990, 2013).

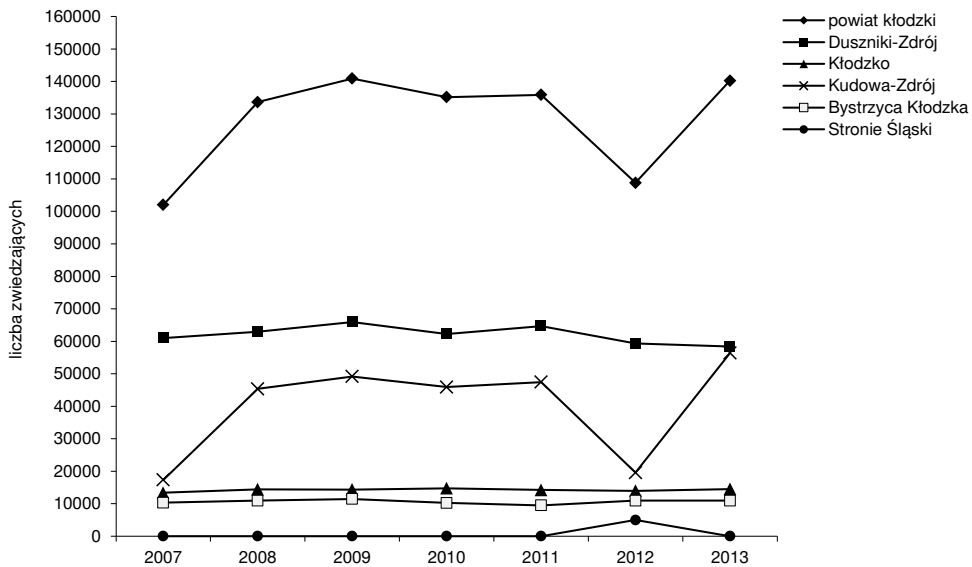
Wysoko cenioną metodą zwiększania atrakcyjności muzeów, szczególnie dla grup szkolnych, stała się edukacja muzealna. Specjalne zajęcia, w trakcie których pracownicy prezentują wystawiane ekspozycje, pozwalają lepiej poznać muzealne ekspozycje. Ponadto organizowane są specjalne lekcje połączone z zajęciami plastycznymi nawiązującymi do prezentowanych wystaw. Coraz więcej muzeów decyduje się udostępniać gościom ekspozycje do interaktywnego zwiedzania; w niektórych przypadkach można nie tylko ich dotykać, ale również sprawdzić, jak działają (dotyczy to np. zabytków techniki). Zdarza się, że w muzeach tworzone są kopie oryginalnych ekspozycji, które bez szkody dla zabytku mogą być wykorzystywane przez zwiedzających. W ostatnich kilku latach bardzo skutecznym sposobem na zwiększenie liczby zwiedzających okazała się organizowana w połowie maja Noc Muzeów. Udostępniane wówczas bezpłatnie ekspozycje

licznych placówek zwiedzane są w Polsce przez setki tysięcy osób.

OBIEKTY MUZEALNE W POWIECIE KŁODZKIM

Na Dolnym Śląsku liczne muzea mają ugruntowaną pozycję na turystycznej mapie regionu. Wiodącą rolę odgrywają tu muzea wrocławskie – m.in. Panorama Raclawicka, która jest czołową atrakcją turystyczną stolicy regionu, a także Muzeum Narodowe czy Muzeum Uniwersytetu Wrocławskiego. Poza stolicą Dolnego Śląska coraz więcej muzeów może się poszczycić liczbą kilkudziesięciu tysięcy zwiedzających rocznie. Wśród nich są m.in. Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju, które zwiedza około 60 tys. osób, Muzea Zabawek w Karpaczu i Kudowie-Zdroju oraz zamek w Bolkowie (oddział Muzeum Karkonoskiego), z roczną liczbą gości przekraczającą 40 tys. (Szymczyk 2013).

Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju funkcjonuje i prowadzi swą działalność w obszarze administracyjnym powiatu kłodzkiego, a w ujęciu lokalnym przynależy

źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS 2014e

Ryc. 1. Liczba osób zwiedzających muzea w gminach powiatu kłodzkiego w latach 2007–2013

infrastrukturalnie do systemu funkcjonalno-przestrzennego miasta i gminy Duszniki-Zdrój. Obok Muzeum Papiernictwa znajdują się w powiecie kłodzkim jeszcze trzy inne (stałe) muzea (w Kłodzku, w Kudowie-Zdroju oraz w Bystrzycy Kłodzkiej), a także jeden obiekt muzealny w Stroniu Śląskim, który jednak w materiałach statystycznych Banku Danych Lokalnych uwidocznił został jednorazowo w 2012 r. (wykaz 5 tys. osób zwiedzających) (GUS 2014e). Szczegółowe dane dotyczące liczby osób zwiedzających muzea powiatu kłodzkiego przedstawiono na rycinie 1.

Nie ulega wątpliwości (na co wskazują prezentowane dane), że wśród analizowanych pod względem wielkości odwiedzin turystycznych muzeów powiatu kłodzkiego znacząco wyróżnia się Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju. Obiekt ten corocznie generuje produkt turystyczny koncentrujący najwyższy i – co ważne – stabilny poziom frekwencji zwiedzających, oscylujący w granicach około 60 tys. osób. W tym zakresie obiekt w Dusznikach-Zdroju zdecydowanie dominuje nad pozostałymi muzeami w powiecie. Jednak zastosowana również w tym przypadku analiza dynamiki zmian zjawiska wykazała, że największy przyrost liczby zwie-

dzających wśród opisywanych muzeów w latach 2007–2013 nastąpił w obiekcie muzealnym w Kudowie-Zdroju. Zarówno przyrost liczby odwiedzających, jak i średni roczny wzrost ich poziomu są tu znacząco większe w porównaniu z pozostałymi muzeami (odpowiednio wzrost o: 225% i 22%).

Ważną rolę w muzeach publicznych odgrywają podmioty prowadzące (w warunkach polskich są to samorządy różnych szczebli oraz Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego). Ich zadaniem jest m.in. zapewnienie środków na prowadzenie działalności placówek. Wielkości środków finansowych przeznaczanych w gminach powiatu kłodzkiego w latach 2007–2013 na działalność z zakresu kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w tym również na działalność obiektów muzealnych, kształtują się na bardzo zróżnicowanym poziomie, podobnie jak w innych gminach w Polsce (Sołtysik 2013). Pozostają one zależne od wielu czynników, w tym zwłaszcza od formy własności i działalności prowadzonej przez określoną instytucję muzealną, w następstwie sposobów i możliwości ich finansowania. Coroczne wydatki budżetowe na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego w gminach posiadających obiekty muzealne w relacji z jed-

Tab. 4. Wydatki na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego (zł) w gminach powiatu kłodzkiego w latach 2007–2013

Nazwa jednostki terytorialnej	Wielkość wydatków na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego						Dynamika zmian poziomu wydatków budżetowych / wskaźnik średniorocznego tempa przyrostu	
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Woj. dolnośląskie	73 633 086	88 226 471	92 756 505	89 369 094	87 564 605	96 384 048	98 839 817	1,34 / 0,05
Powiat kłodzki	159 107	309 100	347 517	278 605	155 391	151 828	213 075	1,34 / 0,05
Duszniki-Zdrój	623 656	1 273 094	872 766	905 166	1 201 480	1 365 720	1 331 855	2,14 / 0,14
Kłodzko	3 644 321	4 598 980	6 578 208	6 801 287	5 326 241	6 880 133	5 941 556	1,63 / 0,09
Kudowa-Zdrój	2 454 084	760 652	1 286 472	682 628	887 363	738 182	923 847	0,38 / -0,15
Bystrzyca Kłodzka	1 494 597	2 244 388	2 498 490	4 234 021	3 567 495	3 387 375	3 873 651	2,59 / 0,17
Stronie Śląskie	833 959	490 223	502 789	2 949 393	3 876 802	844 907	715 351	0,86 / -0,02

źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS 2014f, g, h

nostką powiatową i wojewódzką przedstawiono w tabeli 4.

W analizowanych jednostkach samorządu terytorialnego – regionalnych, powiatowych i gminnych – obserwuje się w 2013 r. zdecydowane wahania poziomu asygnowanych środków finansowych na kulturę w odniesieniu do roku 2007 (podstawy obliczeń). W przypadku gmin Duszniki-Zdrój, Kłodzko i Bystrzyca Kłodzka odnotowuje się zdecydowany przyrost wielkości środków wydatkowanych w ramach działu budżetowego 921 (w 2012 r. w odniesieniu do roku bazowego 2007), sięgający nawet ponad 100%. Dynamika asygnowanych funduszy na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego w tych gminach relatywnie przewyższa wielkości obserwowane w jednostkach samorządu wojewódzkiego i powiatowego.

W praktyce od wielu lat, w związku z narastającymi trudnościami samorządów w finansowaniu instytucji kultury, coraz większy nacisk kładzie się na osiągnięcie przez muzea dochodów własnych, które odgrywają rosnącą rolę w ich budżetach. Dochody te pochodzą głównie ze sprzedaży usług muzealnych (bilety na zwiedzanie i zajęcia muzealne, usługi przewodnickie), ale również ze sprzedaży wydawnictw i pamiątek, a nawet wynajmu pomieszczeń.

MUZEUM PAPIERNICTWA W DUSZNIKACH-ZDROJU – REGIONALNY PRODUKT TURYSTYCZNY?

Muzeum Papiernictwa, którego siedzibą jest historyczny młyn papierniczy, wzniesiony w 1605 r., od chwili otwarcia placówki dla zwiedzających przed ponad 40 laty stanowi jedną z większych atrakcji turystycznych Dusznik-Zdroju. Obok wystaw nawiązujących do dziejów papiernictwa w 1971 r. udostępniono widzom czerpalnię, w której odbywała się pokazowa produkcja papieru czerpanego. Element ten znacząco odróżniał dusznickie muzeum od innych placówek, gdyż oprócz wystaw można było oglądać na żywo pokazy czerpania papieru. Dodatkowo w 1974 r. otwarto ekspozycję wyrobów polskich papierni i zakładów wytwarzających

materiały biurowe, która cieszyła się ogromnym zainteresowaniem w kolejnej dekadzie – podczas kryzysu rynkowego. Gdy w sklepach brakowało zeszytów, bloków, bibuł, kredek czy farb, można było je przynajmniej obejrzeć w muzeum. Po wprowadzeniu reform rynkowych w latach 90. XX w. wystawa ta nie wzbudzała już większych emocji, gdyż w sprzedaży pojawiło się wiele podobnych, a nawet lepszych materiałów. Muzeum, poszukując nowych zwiedzających, wprowadziło możliwość czynnego udziału gości w czerpaniu papieru. Propozycja spotkała się z dużym zainteresowaniem i wkrótce na jej podstawie opracowano pierwszą koncepcję lekcji muzealnych adresowanych do młodzieży szkolnej. Kolejnym krokiem zmierzającym do zachęcania widzów do odwiedzania starej papierni była modernizacja wystaw stałych; w 1997 r. otwarto ekspozycję prezentującą dzieje papieru od początków naszej ery po XVIII w., a rok później – wystawę poświęconą technice i technologii przemysłu papierniczego w XIX i XX w. Ekspozycje te miały wprowadzić duszniczkę muzeum w nowe stulecie (ta druga zdobyła nawet najbardziej prestiżową w polskim muzealnictwie nagrodę ministra kultury i sztuki).

Sytuację placówki mocno skomplikowała powódź, która w lipcu 1998 r. przeszła przez zachodnią część ziemi kłodzkiej. Woda zdezastowała muzealną posesję oraz zniszczyła dolną część papierni, w której odbywały się pokazy czerpania papieru i lekcje muzealne. Rwany prąd podmył północno-wschodni narożnik XVII-wiecznej suszarni, co groziło jej zawaleniem. Powódź sparaliżowała działalność muzeum na najbliższe miesiące, ograniczając jednocześnie ruch turystyczny (upowszechniane wieści o powodzi i ogromnych zniszczeniach w Polanicy-Zdroju i Dusznikach-Zdroju skutecznie odstraszyły potencjalnych turystów od przyjazdu na te tereny). Odbiło się to poważnie na frekwencji zwiedzających duszniczkę muzeum – odnotowano spadek z 43 740 osób w 1997 r. do 33 444 w 1998 r.

Przy okazji usuwania skutków powodzi znacznie podniesiono standardy oferty turystycznej (m.in. na posesji muzealnej utworzono ogród z roślinami stosowanymi w różnych krajach świata do wyrobu papieru oraz

ekspozycję wielkogabarytowych urządzeń papierniczych). Jednocześnie odnowiono elewację młyna, przywracając jej oryginalne brązowe i beżowe barwy, dzięki czemu obiekt stał się jednym z najpiękniejszych i najatrakcyjniejszych dla turystów zabytków na ziemi kłodzkiej. Znalazło to odzwierciedlenie w liczbie zwiedzających, która na początku XXI w. przekroczyła 50 tys. rocznie.

Kolejne inwestycje, zrealizowane w latach 2007–2008, zwiększyły powierzchnię wystawienniczą o obszerny strych, służący niegdyś do suszenia papieru. Powstała na nim wielofunkcyjna sala, w której można było organizować konferencje, realizować zajęcia edukacyjne, ale przede wszystkim prezentować wystawy czasowe. O ile na początku XXI w. muzeum udostępniało 2–3 wystawy czasowe rocznie, o tyle w drugiej połowie dekady było ich już około 10. Aktywność wystawiennicza, zachęcając zwiedzających do kilkakrotnego odwiedzenia Muzeum Papiernictwa, nie pozostała bez wpływu na wzrost frekwencji.

Innym działaniem sprzyjającym wzrostowi liczby odwiedzających duszniczkę placówką była aktywność edukacyjna. Wprowadzone jeszcze w 1993 r. zajęcia praktyczne, w czasie których uczestnicy wycieczek szkolnych mogli czerpać papier, znacznie dopracowano i rozreklamowano, wprowadzono też nowe tematy (m.in. warsztaty graficzne). Pomimo dość wysokich kosztów lekcji muzealnych liczba ich uczestników stosunkowo szybko rosła: w 2006 r. wzięło w nich udział 8649 osób, a w 2007 r. już 13 852 osoby.

Ważnym przedsięwzięciem, realizowanym przez muzeum od początku wieku, było Święto Papieru – dwudniowy letni festyn, w czasie którego oprócz oglądania wystaw goście mogli uczestniczyć w licznych warsztatach (m.in. czerpania papieru, barwienia arkuszy czy też drukowania techniką typograficzną). Impreza, w której początkowo brało udział kilkaset osób, w 2010 r. przyciągnęła do muzeum blisko 10 tys. zwiedzających.

Coraz bardziej atrakcyjny program wystawienniczy i edukacyjny sprawił, że w 2007 r. liczba zwiedzających Muzeum Papiernictwa przekroczyła 61 tys., a dwa lata później zbliżyła się do 66 tys., co okazało się najlepszym wynikiem od ponad 30 lat (rekordową liczbę zwiedzających – ponad 75 tys. – odnotowano jeszcze w 1976 r.) (Bałchan 2014).

W ostatnich latach dzięki znaczącym środkom pozyskanym w ramach programów operacyjnych Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz dotacji samorządu województwa dolnośląskiego przeprowadzono poważne remonty zabytkowego młyna papierniczego. Jednocześnie znacznie wzrosło znaczenie obiektu, czego dowodem było wpisanie go w 2011 r. przez Prezydenta RP na listę pomników historii. Ponadto w tym samym roku, 1 lipca, mury historycznego młyna papierniczego stały się świadkiem regionalnej inauguracji polskiego przewodnictwa w Radzie Unii Europejskiej; wówczas w Muzeum Papiernictwa gościli przedstawiciele władz państwowych i samorządowych (w tym około 40 prezydentów, burmistrzów i starostów z całego Dolnego Śląska). Stara papiernia zaczęła cieszyć się coraz większym zainteresowaniem mediów turystycznych, które dostrzegając w niej znaczący potencjał, chętnie relacjonowały odbywające się tu przedsięwzięcia.

W ostatnich latach kierownictwo Muzeum Papiernictwa zaobserwowało niepokojące tendencje w ruchu turystycznym. W związku z występującymi od kilku lat zjawiskami demograficznymi zmniejsza się ilość młodzieży szkolnej zwiedzającej wystawy, a organizatorzy wycieczek szkolnych coraz częściej oczekują udziału w lekcjach muzealnych (z powodu skromnych możliwości lokalowych na tego typu zajęciach można przyjąć jedynie kilka grup dziennie). Jednocześnie seniorzy (których przybywa) z powodów finansowych nie wykazują rosnącej aktywności turystycznej. Innym zjawiskiem jest zmiana sposobu spędzania wakacji. W ciągu ostatnich kilkunastu lat znacząco zmniejszyła się liczba kolonii odwiedzających muzeum, a wzrosła liczba rodzin z dziećmi – również oczekujących bogatszej oferty niż tylko samo zwiedzanie wystaw.

Utrzymywanie młyna w czołowie regionalnych atrakcji turystycznych wymaga modernizacji i poszerzenia ekspozycji stałych oraz rozwijania oferty edukacyjnej. Skłoniło to muzeum do opracowania planów adaptacji – wykorzystanego dotąd w niewielkim stopniu – obszernego budynku historycznej suszarni papieru do celów kulturalnych. Ten przylegający do młyna drewniany obiekt powstał w XVIII w. Z sześciu kondygnacji

suszarni dotąd wykorzystywano tylko dwie. Do realizacji nowego projektu, zakładającego wzmocnienie konstrukcji budynku oraz przeprowadzenie prac, których celem ma być zmiana funkcji aż czterech kondygnacji, przystąpiono w 2012 r. Inwestycję początkowo finansowano z dotacji Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz samorządu województwa dolnośląskiego. Gdy w 2013 r. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłosiło nabór wniosków w ramach Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Norweskiego Mechanizmu Finansowego na lata 2009–2014 (programu „Konservacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego”), Muzeum Papiernictwa postanowiło złożyć aplikację na dokończenie prac adaptacyjnych. Przygotowany projekt zakładał zabezpieczenie przeciwpożarowe całego obiektu, utworzenie nowej sali edukacyjnej i nowych wystaw, zabudowę magazynu zbiorów oraz konserwację i digitalizację najcenniejszych muzealiów. Instytucje kultury z całego kraju zgłosiły do programu około 300 wniosków. W lutym 2014 r. ministerstwo zdecydowało o dofinansowaniu 18 najlepszych, w tym Muzeum Papiernictwa. Na liście beneficjentów programu znalazły się również m.in. Zamek Królewski na Wawelu, Muzeum Łazienki Królewskie, Muzeum Zamkowe w Malborku czy Narodowe Muzeum Morskie (Ponad 275 mln zł... 2014).

Całkowita wartość zadania realizowanego przez Muzeum Papiernictwa wynosi 9 562 660 zł. Kwota dotacji przyznanej przez ministerstwo sięga 6 682 490 zł. Pozostała część to wkład własny, zapewniony przez samorząd województwa dolnośląskiego. Opracowywane przez muzeum nowe ekspozycje stałe będą miały za zadanie zwiększyć atrakcyjność placówki dla zwiedzających.

W ramach programu w historycznym młynie powstanie nowoczesna sala edukacyjna, w której będą się odbywały lekcje muzealne popularyzujące rękodzieło papiernicze (podobne zajęcia prowadzone są obecnie w czerpalni, przez co dziennie można obsłużyć tylko kilka grup). Na początku 2016 r. zostaną otwarte dwie całkowicie nowe wystawy. Pierwsza z nich wprowadzi widzów w świat sztuki papieru (papier, który przez wieki służył artystom jako podłoże do two-

rzenia dzieł, w XX w. zaczęto wykorzystywać jako tworzywo, z którego powstają prace artystyczne). Druga wystawa, o charakterze edukacyjnym, będzie poświęcona polskiemu pieniądźowi papierowemu. Zwiedzający oprócz historii banknotów będą mogli zapoznać się z ich pięknem i wartościami patriotycznymi przez nie przekazywanymi, ale przede wszystkim dowiedzą się o ich zabezpieczeniach. Wystawą zainteresował się Narodowy Bank Polski, który zamierza wykorzystywać ją w przedsięwzięciach edukacyjnych. Przy realizacji projektu muzeum nawiązało również kontakt z Polską Wytwórnią Papierów Wartościowych – producentem polskich banknotów. Partnerzy dostarczą na wystawę wiele interesujących eksponatów, które staną się magnesem dla dziesiątek tysięcy zwiedzających.

Zadaniem przygotowywanych ekspozycji będzie zwiększenie atrakcyjności Muzeum Papiernictwa dla wszystkich grup wiekowych. Szczególnie wystawa poświęcona polskim banknotom – dzięki walorom edukacyjnym – przyciągnie liczne grupy szkolne. Podczas zwiedzania młodzież będzie mogła się zapoznać z zabezpieczeniami stosowanymi w pieniądźach nie tylko teoretycznie: moduł ze specjalistycznymi urządzeniami pozwoli każdemu ze zwiedzających poeksperymentować z własnymi banknotami. Tematem badania zabezpieczeń banknotów zainteresują się również dorośli, wszak każdy może paść ofiarą fałszerzy pieniędzy, a doświadczenia zdobyte w muzeum mogą w przyszłości pomóc obronić się przed oszustwem. W sposób atrakcyjny zostaną zaprezentowane podstawowe informacje z zakresu ekonomii, co wzmocni walory edukacyjne wystawy.

Dzięki realizacji projektu znacznie wzrosnie atrakcyjność dusznickiego muzeum dla turystów – stanie się ono jednym z ciekawszych w skali kraju. Nowe pomieszczenie edukacyjne pozwoli istotnie zwiększyć liczbę uczestników lekcji muzealnych. Według szacunków w zajęciach z rękodzieła papierniczego, grafiki czy technik zdobienia papieru będzie mogło uczestniczyć nawet 20 tys. osób rocznie, a ogólna liczba zwiedzających zbliży się do 100 tys. osób.

W 2013 r. muzeum podjęło starania o wpisanie młyna na Listę światowego dziedzic-

stwa UNESCO – wspólnie z podobną papiernią w Velkich Losinach w Republice Czeskiej. Powodzenie tej inicjatywy będzie szczególnie istotne dla umacniania znaczenia dusznickiego muzeum na mapie turystycznej nie tylko Dolnego Śląska i Polski, ale również Europy i świata. Z doświadczeń innych obiektów o istotnym znaczeniu dla turystyki kulturowej, które trafiły na listę UNESCO, wiadomo, że w wyniku wpisu liczba zwiedzających może wzrosnąć nawet dwukrotnie.

Działania Muzeum Papiernictwa zmierzające do dalszego wzrostu atrakcyjności turystycznej prezentowanych wystaw wpisują się w strategię licznych polskich muzeów stawiających sobie za cel tworzenie dobrych i wysoko cenionych produktów turystycznych. Dzięki takim działaniom liczba placówek z atrakcyjną ofertą turystyczną stale wzrasta, a muzea w coraz mniejszym stopniu kojarzą się z konserwatywnym podejściem do gromadzonych w nich zbiorów. Muzeum w Dusznikach-Zdroju dzięki bezcennym zasobom kulturowym oraz budowanej na ich bazie od wielu lat ofercie turystycznej już dziś znajduje się na szlaku dziesiątek turystów przemierzających Dolny Śląsk.

Można przypuszczać, że realizowane obecnie przedsięwzięcia pozwolą umocnić atrakcyjność placówki na mapie turystycznej regionu i kraju, a w nieodległej perspektywie także w większym wymiarze obszarowym.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Znaczącym przejawem aktywizacji turystycznej i wypoczynkowej większości instytucji administracyjnych w Polsce jest przystosowywanie i zagospodarowywanie terenów, obiektów i urządzeń pozostających w ich zarządzaniu do celów rozwoju funkcji turystycznej obszaru. Tendencje takie obserwuje się coraz częściej na poziomie zarówno lokalnym, jak i regionalnym czy ogólnokrajowym, a ich podstawą są wspólne działania podmiotów, zazwyczaj o charakterze międzysektorowym (publiczno-prywatno-społecznym). W konsekwencji uwspólniania działalności i zasobów wielu podmiotów (np. w ramach Lokalnych Grup Działania, klastrów itp.) możliwe staje się osiągnięcie celów

często pozostających w sferze zamierzeń, które w rzeczywistości okazują się zdecydowanie bardziej realne.

Niewątpliwymi przykładami dynamicznego rozwoju sektora turystycznego w Polsce, w tym zwłaszcza w ostatnich 7 latach, są obiekty muzealne wraz z całą infrastrukturą i ofertą, którymi dysponują. Wyraźnym symptomem takich tendencji jest obserwowany i zdiagnozowany rozwój segmentu turystyki kulturowej (turystyki muzealnej), którego wyróżniającymi przedstawicielami stają się muzea i ich oddziały.

Muzea „tematyczne”, których przykładem jest obiekt w Dusznikach-Zdroju, mogą w niedalekiej przyszłości stanowić priorytetowe cele migracji turystycznych o zasięgu nie tylko regionalnym, ale i krajowym czy międzynarodowym. Takie założenie wydawało się jeszcze do niedawna zdecydowanie nierealne, jednak określone w treści opracowania warunki i wskaźniki oraz skala wielokierunkowej działalności muzeów w Polsce skłaniają do przyjęcia powyższego stwierdzenia jako bardzo prawdopodobnego.

Dokonany przegląd i analizy materiałów źródłowych oraz wyznaczone na ich podstawie wskaźniki skali i dynamiki działalności muzeów w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem Muzeum Papiernictwa) pozwalają na sformułowanie następujących wniosków:

- w większości regionów w Polsce obserwuje się, zwłaszcza w ciągu ostatnich 7 lat, istotny przyrost obiektów muzealnych;

- analiza ilościowych wskaźników charakteryzujących skalę i dynamikę zmian liczby zwiedzających wskazuje na zróżnicowany regionalnie, ale znaczący wzrost tej liczby;

- najprawdopodobniej wzmożona aktywność instytucji zarządzających obiektami kulturowymi (także muzeami) w tym okresie stanowi pochodną wzrostu poziomu wsparcia finansowego ze źródeł publicznych oraz (co jest szczególnie istotne) prywatnych i społecznych;

- niezwykle istotnym czynnikiem aktywizacji środowisk i otoczenia muzeów, jak i samych podmiotów prowadzących działalność kulturową były i są fundusze unijne i wynikające z nich możliwości finansowania

przedsięwzięć o charakterze kulturowym;

- przykład Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju wskazuje na ogólnokrajowe tendencje w podejmowaniu działalności przez tego typu instytucje, obejmujące coraz szerszy wymiar zadań z zakresu m.in.: nawiązywania współpracy międzysektorowej, pozyskiwania środków zewnętrznych, rozbudowy i modernizacji infrastruktury, systematycznego poszerzania oferty kulturowej (turystycznej) czy podnoszenia i umacniania poziomu atrakcyjności turystycznej zarządzanych obiektów poprzez ubieganie się o ich zamieszczenie na regionalnych, krajowych lub międzynarodowych listach dziedzictwa narodowego (kulturowych atrakcji turystycznych);

- obserwuje się odchodzenie muzeów od stosowania tradycyjnych form wystawieni- niczych w kierunku rozwiązań nowoczesnych, przejawiających się w eksponowaniu zasobów z zastosowaniem symulacji, prezentacji wirtualnych, interaktywności czy edukacji praktycznej itp.;

- dzięki urozmaiceniu działalności i właściwemu ukierunkowaniu funkcjonowania organizacyjno-ekonomicznego Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju można zaobserwować jego obecne i wciąż wzrastające znaczenie w generowaniu celów migracji turystycznych w kontekście gminy, powiatu czy województwa;

- pośrednio przyczynia się to do obecnego doceniania i uznawania muzeum w Dusznikach-Zdroju jako obiektu (instytucji) o znaczącym wpływie na rozwój funkcji turystycznej regionu Dolnego Śląska, a nawet jako samodzielnego regionalnego produktu turystycznego.

Przy założeniu utrzymania dotychczasowego (wysokiego) poziomu prowadzonej działalności, ustabilizowania wypracowanych standardów współpracy międzysektorowej oraz dynamicznego i racjonalnego sposobu zarządzania obiektem muzealnym w Dusznikach-Zdroju, a także innymi muzeami w Polsce, można z dużym prawdopodobieństwem upatrywać w nich na przyszłość destynacji turystycznych pierwszoplanowych lub przynajmniej równorzędnych z wypoczynkowymi czy specjalistycznymi.

BIBLIOGRAFIA

- Bałchan J. (2014), Liczba zwiedzających Muzeum Papiernictwa w latach 1968–2013, Duszniki-Zdrój (opracowanie niepublikowane).
- Gaworecki W.W. (2010), Turystyka, PWE, Warszawa.
- GUS (2014a), Bank Danych Lokalnych, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=754961&p_token=0.5213450952101771# [dostęp: 20.06.2014].
- GUS (2014b), Bank Danych Lokalnych, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=754961&p_token=0.15560432903661536 [dostęp: 20.06.2014].
- GUS (2014c), Bank Danych Lokalnych, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=755043&p_token=0.9027373379396335 [dostęp: 20.06.2014].
- GUS (2014d), Bank Danych Lokalnych, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=755043&p_token=0.6936637680848439 [dostęp: 20.06.2014].
- GUS (2014e), Bank Danych Lokalnych, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=755043&p_token=0.031225449765861946 [dostęp: 20.06.2014].
- GUS (2014f), Bank Danych Lokalnych, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=755043&p_token=0.4176758964492715 [dostęp: 20.06.2014].
- GUS (2014g), Bank Danych Lokalnych, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=755043&p_token=0.7260533103446823 [dostęp: 20.06.2014].
- GUS (2014h), Bank Danych Lokalnych, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=755043&p_token=0.12711599101822646 [dostęp: 20.06.2014].
- Kruczek Z. (2010), Polska. Geografia atrakcji turystycznych, Proksenia, Kraków.
- Kurek W. (red.) (2007), Turystyka, PWN, Warszawa.
- Legieć M. (2014), Turystyczne hity Polski ostatnich 25 lat, <http://turystyka.wp.pl/gid,16479454,img,16479549,page,2,title,Turystyczne-hity-Polski-ostatnich-25-lat,galeria.html> [dostęp: 20.06.2014].
- Liszewski S. (2003), Możliwości i kierunki rozwoju turystyki w Dolinie Odry. Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Ponad 275 mln zł na inwestycje w kulturę (2014), <http://www.mkidn.gov.pl/pages/posts/ponad-275-mln-zl-na-inwestycje-w-kulturze-4447.php?p=90> [dostęp: 21.06.2014].
- Rocznik statystyczny 1990 (1990), GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2000 (2000), GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2012 (2012), GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2013 (2013), GUS, Warszawa.
- Sarzyński P., Czy polskie muzea mogą zachwycić turystów. Opowieści z tysiąca muzeów. Rozmowa z prof. dr hab. Dorotą Folgą-Januszewską o tym, jak się zmieniają polskie muzea, czym mogą zachwycić turystów i dlaczego warto do nich zaglądać nie tylko w Noc Muzeów, <http://nimoz.pl/pl/aktualnosci/informacje/czy-polskie-muzea-moga-zachwycic-turystow> [dostęp: 20.06.2014].
- Sołtysik M. (2013), Uwarunkowania i modele międzysektorowej polityki turystycznej w podmiejskich gminach Legnicy i Wrocławia, *Studia i Monografie AWF we Wrocławiu*, 116.
- Stefanik M., Kamel M. (2013), Muzea i wystawy interaktywne w Polsce – współczesna atrakcja turystyczna, *Turystyka Kulturowa*, 8, 5–23, <http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/230/217>.
- Szymczyk M. (2013), The Role of Lower Silesia's Museums in the Development of Tourism in the Region, [w:] Wyrzykowski J., Marak J. (red.), Tourism role in the regional economy, University of Business, Wrocław, 265–279.
- Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach, DzU, 1997, Nr 5, poz. 24 z późn. zm.
- Wykaz muzeów w Polsce (2014), <http://nimoz.pl/pl/bazy-danych/wykaz-muzeow-w-polsce> [dostęp: 21.06.2014].
- Wyrzykowski J. (red.) (2004), Turystyka na Dolnym Śląsku. Stan i kierunki rozwoju, AWF, Wrocław.
- Wyrzykowski J., Marak J. (red.) (2010), Turystyka w ujęciu interdyscyplinarnym, WSH, Wrocław.

Praca wpłynęła do Redakcji: 30.07.2014
Praca została przyjęta do druku: 10.08.2014

Adres do korespondencji:

Mariusz Sołtysik
Katedra Turystyki
Akademia Wychowania Fizycznego
al. I.J. Paderewskiego 35
51-612 Wrocław
e-mail: marsol@awf.wroc.pl